

Rapport 2015:8

Länsstyrelsen
Stockholm

Fjärde jämställdhetsdelmålet:

Mäns våld mot kvinnor ska upphöra – länsstyrelsernas samordning av insatser

Rapport 2015:8

Länsstyrelsen
Stockholm

Fjärde jämställdhetsdelmålet:

Mäns våld mot kvinnor ska upphöra
– länsstyrelsernas samordning av insatser

Foto omslag: Misha Dontsov, www.flickr.com, Creative Commons:
<https://creativecommons.org/licenses/by/2.0/>. Bildens originalfärger har ändrats.

Utgivningsår: 2015
ISBN: 978-91-7281-634-3

Rapporten är sammanställd av Maria-Pilar Reyes.
För mer information kontakta enheten för social utveckling.

Länsstyrelsen i Stockholm
Hantverkargatan 29
Box 22067
104 22 Stockholm
Telefon: 010-223 10 00

Länsstyrelsens rapporter finns på
www.lansstyrelsen.se/stockholm/publikationer

Förord

År 2011 fick länsstyrelserna över hela landet i uppdrag av regeringen att under perioden 2011–2014 ge stöd till samordningen i länet av insatser som syftar till att motverka att kvinnor utsätts för mäns våld, att barn utsätts för eller bevittnar våld, hedersrelaterat våld och förtryck samt prostitution och människohandel för sexuella ändamål.

I den här nationellt övergripande slutrapporten redovisas länsstyrelsernas arbete med uppdraget. Rapporten har sammanställts av Länsstyrelsen i Stockholms län i dialog med samtliga länsstyrelser och med andra myndigheter och samverkansparter.

Det är med glädje och stolthet som vi kan konstatera att uppföljningen av länsstyrelsernas arbete visar att samordningen har förbättrats i alla regioner och att länsstyrelserna har varit den sammahållande och drivande kraften i den processen.

Vi kan samtidigt konstatera att arbetet behöver fortsätta under en lång tid framöver och välkomnar regeringens beslut i december 2014 att förlänga uppdraget ytterligare ett år, i avvaktan på resultatet av utredningen om en nationellt övergripande strategi för kvinnofrid.

Magdalena Bosson
Länsöverdirektör

Innehåll

Sammanfattning.....	9
Genomförande	9
Resultat	9
Utmaningar och framgångsfaktorer	10
Trender och utvecklingsområden	10
Förslag till fortsatta åtgärder	11
Inledning.....	12
Uppdraget	12
Delmål 1	13
Delmål 2	14
Delmål 3	14
Slutredovisningen.....	15
Resurser som använts för arbetet med uppdraget	16
Kommentar till den ekonomiska redovisningen	16
Övriga resurser	16
Exempel på länsstyrelsernas arbete.....	18
Nationell samordning, samverkan och samstämmighet	18
Delmål 1	18
Exempel från Västmanland: indikatorer för uppföljning av förekomsten av mäns våld mot kvinnor i länet	18
Delmål 2	19
Exempel från Jönköping: Samverkansplan mot våld i nära relationer	19
Exempel från Halland: en regional handbok för arbetet mot våld i nära relationer	20
Exempel från Värmland: myndighetsgemensam handbok	20
Delmål 3	21
Länsstyrelserna och NCK: nationell informationsportal.....	21
Exempel från Norrbotten: webbportalen "våldmotnära".....	22
Arbetet med de utvecklingsområden som lyftes fram i delrapporten 2012	22
Utvecklingsområde 1: En långsiktig nationell strategi för arbetet mot mäns mot kvinnor och våld i nära relationer.....	23
Utvecklingsområde 2: Uppmärksamhet på behov och utveckling av insatser för särskilt utsatta grupper.....	23
Utvecklingsområde 3: Stöd och skydd för barn som drabbas av mäns våld.....	24
Utvecklingsområde 4: Återkommande kompetensutveckling för kommunanställda och anställda inom övriga myndigheter.....	26
Övrigt	27

Resultat	28
Externa aktörer och samverkanspartners bedömning	29
Resultat.....	30
Utvecklingsområden, utmaningar framgångsfaktorer och förslag.....	31
Utvecklingsområden.....	31
Trender och trendbrott	32
Utmaningar och framgångsfaktorer.....	32
Kvinnofridssamordnarfunktionen	33
Förslag	35
Bilagor	36
Bilaga 1: Samverkanspartners bedömning av länsstyrelsens roll och insatser för stöd till samordning	37
Bilaga 2: Struktur för genomförande av uppdraget om stöd till samordning	42
Referenser	43

Sammanfattning

Länsstyrelserna över hela landet har 2011–2014 haft i uppdrag av regeringen att ”inom sitt ansvarsområde stödja samordningen i länet av insatser som syftar till att motverka mäns våld mot kvinnor, att barn bevittnar våld, hedersrelaterat våld och förtryck samt prostitution och människohandel för sexuella ändamål”. Uppdragets syfte var att ”stödja den samordning och samverkan som pågår eller att driva på och få till stånd samordning där sådan inte fungerar tillfredställande”. Utvecklingsområden och framgångsfaktorer skulle identifieras.

Länsstyrelsen i Stockholm ansvarar för en nationellt övergripande redovisning av uppdraget.

Genomförande

Länsstyrelsens insatser till stöd för regional samordning har fördelats inom följande målområden, gemensamma för samtliga länsstyrelser:

- tillhandahålla en uppdaterad, övergripande bild av läget i länet
- stödja uppbyggnaden av en gemensam kunskapsgrund/samsyn
- stödja utvecklingen av övergripande samordnings- och samverkanstrukturer och styrdokument lokalt och regionalt
- stödja utvecklingen av och underlätta tillgång till samordnad, relevant information av god kvalitet

Länsstyrelserna är 21 självständiga myndigheter. Samverkan mellan länsstyrelserna är dock stark och levande och vilar på en gemensam grund. Länsstyrelserna åstadkommer tillsammans en samlad bild av och kan driva på en samordnad utveckling över hela landet. Samtidigt har länsstyrelserna god kännedom om och kan identifiera, belysa och hantera regionala och lokala förutsättningar och behov och anpassa insatserna därtill. Det främjar effektiviteten.

Resultat

Resultatet av Länsstyrelsernas stöd till samordning har dels följts upp genom länsstyrelsernas egen dokumentation och granskning av sitt arbete, dels genom en enkät till två eller tre personer i nyckelpositioner i varje län, som under minst ett år har tagit del av länsstyrelsernas insatser i två eller flera målområden.

Samtliga respondenter svarade på enkäten som helhet. Ett visst bortfall (lägre än 60 procent) förekommer i svaren på några av de enskilda frågorna.

Uppföljningen av resultatet har fokuserat på följande frågor:

1. *Har samordningen blivit bättre?*
2. *Vilken roll har länsstyrelsen haft i det?*

Ca 73 procent av respondenterna till enkäten anser att samordningen i länet har blivit *bättre* i jämförelse med 2010 medan 16 procent anser att den har blivit *delvis bättre*. Ca 12 procent ser *ingen skillnad* i jämförelse med hur det var 2010.

Avseende länsstyrelsernas insatser inom de fyra målområden för stöd till samordning ger över 60 procent av respondenterna ca 70 procent positiva omdömen inom följande värden: meningsfullt, proffsigt, givande, väsentligt, oersättligt, ger legitimitet. Värdet ”oersättligt” var genomgående något lägre än för övriga, men ändå med över 50 procent positivt utfall.

Utmaningar och framgångsfaktorer

En viktig utmaning har varit att hantera den mycket variationsrika, stora mängden aktörer verksamma inom frågeområdet och driva fram en samordnad utveckling, trots avsaknaden av en nationellt övergripande strategi och sammanhållande struktur därtill. En betydande utmaning har också varit att främja systematik, kontinuitet och långsiktighet samtidigt som länsstyrelsernas eget arbete inom området mäns våld mot kvinnor/våld i nära relationer mestadels bygger på tidsbegränsade uppdrag med tillfällig finansiering. Länsstyrelsernas förmåga att driva, stödja och hålla ihop utvecklingen regionalt och nationellt har också utmanats av socialtjänstens överbelastning samt skolans och i viss mån kommunernas osäkerhet, särskilt under valåret 2014.

Länsstyrelsernas etablerade roll som regional samordnare inom flera politikområden tillsammans med en mycket god kännedom om aktörer, processer, behov, styrkor och utvecklingsområden i sina respektive regioner har varit viktiga framgångsfaktorer. Till det kan läggas den starka sammanhållningen länsstyrelserna emellan, en hög kunskapsnivå och etablerade kanaler för dialog med beslutfattare och nyckelpersoner på olika nivåer och i olika sammanhang. Tydliga uppdrag och medel kan också räknas till framgångsfaktorerna. Länsstyrelserna utredde också funktionen ”kommunal kvinnofridssamordnare” som finns i flera kommuner och kunde konstatera att den är en viktig framgångsfaktor för arbetet i regionen.

Trender och utvecklingsområden

Medvetenheten och kunskapen om problemet samt professionaliseringen och kvalitetssäkringen av insatserna till stöd och skydd för våldsutsatta kvinnor och barn ökar stadigt hos alla berörda myndigheter. Mäns våld mot kvinnor och våldet i nära relationer minskar däremot inte och tar sig hela tiden nya former och uttryck. Det leder sammantaget till ökad arbetsbelastning och stadigt ökande kostnader, framförallt för socialtjänsten. Det finns därför ett klart behov av att satsa mer på utvecklingen av främjande och förebyggande insatser av god kvalitet i syfte att arbeta mer fokuserat – inte bara för att

mäns våld mot kvinnor ska upphöra – utan för att våldet inte alls ska förekomma. Ständigt återkommande metod- och kompetensstöd till kommuner och andra aktörer är ett näst intill ett permanent behov.

Förslag till fortsatta åtgärder

Länsstyrelserna ser behov av följande åtgärder:

1. *En nationell strategi och långsiktigt hållbara strukturer för arbetet mot mäns våld mot kvinnor/våld i nära relationer på nationell, regional och lokal nivå.* Länsstyrelserna ser framemot länsamordnartjänster med ett starkt, tydligt mandat och en finansiering i myndighetens budgetram
2. *En tydlig satsning på primärpreventiv/universal prevention i syfte att minska antalet våldsutsatta, antalet personer i risk att utsättas och antalet potentiella våldsutövare.* Länsstyrelserna ser framemot ett uppdrag och medel om att, i samverkan med relevanta nationella, regionala och lokala aktörer stödja, stärka och samordna ett kvalitetssäkrat primärpreventiv arbete. En starkare satsning på primärprevention ger effekt över alla former av mäns våld mot kvinnor och barn (inklusive prostitution och människohandel för sexuella ändamål) och våld i nära relationer (inklusive hedersrelaterat våld och förtryck).
3. *Stöd och incitament till kommuner och andra myndigheter att ta tillvara och implementera resultatet av utvecklingsarbetet i ordinarie verksamhet.* Detta behövs för att komma ifrån kortsiktiga, bristfälligt planerade insatser som inte gör avtryck i verksamheten. Det behövs också för att förebygga att bra insatser och resurser som utvecklats med stöd av statsbidrag läggs ner efter avslutat projektperiod, trots att de fyller en viktig funktion och behövs långsiktigt.
4. *Kontinuerligt kompetens- och metodstöd till kommuner och aktörer inom den idéburna sektorn och fortsatt stöd till kommuner och det civila samhället att utveckla en god samverkan med varandra.* På grund av den stora personalomsättningen inom socialtjänsten och andra myndigheter finns ett behov att återkommande utbilda olika yrkesgrupper och aktörer i det civila samhället på såväl grund- som på fördjupad nivå. Länsstyrelserna ser fram emot möjligheten att erbjuda kompetensutvecklingen ”Minerva” till kommuner och kvinnojourer med flera över hela landet under de kommande åren.

Inledning

Uppdraget

Länsstyrelserna över hela landet har 2011–2014 haft i uppdrag av regeringen att ”inom sitt ansvarsområde stödja samordningen i länet av insatser som syftar till att motverka mäns våld mot kvinnor, att barn bevittnar våld, hedersrelaterat våld och förtryck samt prostitution och människohandel för sexuella ändamål”.

Uppdragets syfte var att ”stödja den samordning och samverkan som pågår eller att driva på och få till stånd samordning där sådan inte fungerar tillfredställande”. Utvecklingsområden och framgångsfaktorer skulle identifieras.

Länsstyrelsen i Stockholms län ansvarar för att samordna redovisningen av uppdraget i en nationell delrapport 15 december 2012¹, samt i denna nationellt övergripande slutrapport som lämnas in till regeringen i april 2015.

Nationellt övergripande handlingsplan

Länsstyrelsen i Stockholm initierade i februari 2011 en process som involverade samtliga länsstyrelser och utmynnade i en nationellt övergripande handlingsplan. Syftet var att konkretisera uppdraget och skapa förutsättningar för att samla in information som kunde ställas samman i en gemensam redovisning och som möjliggjorde en övergripande analys. I handlingsplanen satte vi upp ett nationellt övergripande mål samt tre operativa delmål för länsstyrelsernas stöd till samordning.

Handlingsplanens styrka är att den operationaliserar uppdraget och främjar en nationell samordning och enhetlighet, samtidigt som varje länsstyrelse är fri att initiera, driva och genomföra lämpliga insatser med utgångspunkt i regionala behov och förutsättningar och, i nära samverkan med regionala och lokala aktörer.

Handlingsplanen antogs i november 2011 i Länsstyrelsernas chefsforum för social hållbarhet. Den uppdaterades under våren 2013.

¹ *Samordning för kvinnofrid*. Rapport 2012:30. Länsstyrelsen i Stockholms län

Länsstyrelsernas övergripande mål för samordningen

”Kompetens- och verksamhetsresurser genom hela kedjan av inblandade samhällsaktörer tas tillvara, utvecklas och organiseras ändamålsenligt i syfte att:

- åstadkomma ett optimalt användande av befintliga resurser och möjligheter för att uppnå det övergripande målet för arbetet mot mäns våld mot kvinnor och mot våld i nära relationer
- säkerställa att olika aktörer samverkar och deras olika insatser stärker varandra istället för tvärtom
- förebygga dubbelt arbete eller onödig resursflykt
- förebygga en snedfördelning av resurser, kompetens och kvalitet i respektive län och nationellt
- främja ett långsiktigt, systematiskt och strategiskt arbete.”

Nationellt övergripande operativa delmål

Delmålen användes i uppföljning och delredovisning av arbetet med uppdraget 2011–2012 (*Samordning för kvinnofrid*, rapport 2012:30, Länsstyrelsen i Stockholm sid 18–33). Efter viss justering våren 2013 är delmålen formulerade som följer:

Alla länsstyrelser kan tillhandahålla en övergripande uppdaterad bild av *läget i länet* avseende arbete med det fjärde nationella jämställdhetsdelmålet.

Delmål 1

Insatser

Kartläggningar, möten med olika grupper, uppföljningar, m.m. Varje länsstyrelse väljer lämplig tillvägagångssätt för att samla in underlag för att få fram en uppdaterad bild av läget i sitt län.

Förväntad effekt

En tillförlitlig grund för att föra en dialog med länets aktörer, identifiera insatsbehov, planera insatser och åtgärder och formulera en gemensam strategi för arbete för kvinnofrid och mot våld i nära relationer i länet

Delmål 2

Det finns en gemensam problemformulering, en samsyn, en strategi och stödjande strukturer (organisation, styrdokument, kommunikationskanaler) för arbete för kvinnofrid och mot våld i nära relationer i länet.

Insatser

- initiera, genomföra, stödja kompetens och metodutveckling i syfte att bygga upp en gemensam kunskapsbas
- ge stöd till uppbyggnad/utveckling av ändamålsenliga samordnings- och samverkans strukturer
- initiera och leda arbetet för att komma fram till en regional strategi
- initiera/ge stöd till utveckling av samordnade lokala och regionala policydokument, rutiner och handlingsplaner

Förväntad effekt

- Kunskapsnivån höjs och blir mer likvärdig i länet. Kommunikationen mellan olika aktörer blir smidigare. Alla aktörer drar åt samma håll.
- Den organisation och de strukturer som finns för arbetet för kvinnofrid och mot våld i nära relationer lokalt och regionalt är smidiga och funktionella. Utvecklingen av kompetens och resurser är jämnare fördelade över länet.

Delmål 3

Relevant och aktuell information är lättillgänglig för olika berörda vid rätt tidpunkt och är av god kvalitet

Insatser

- använda informationskanaler (t.ex. webben) effektivt samt vid behov producera information (t.ex. nyhetsbrev, faktablad med mera)
- sprida uppdaterad relevant information från etablerade välansedda källor
- genomföra riktade informationsinsatser för särskilda målgrupper, kring särskilda frågor eller vid särskilda tidpunkter och sammanhang

Förväntad effekt

- De insatser som planeras och genomförs tar avstamp i uppdaterad kunskap och information.
- Länets aktörer känner till vad som pågår och som planeras och kan påverka det. De känner till varandras insatser och resurser och kan därmed tillvarata dessa samt identifiera samordnings och samverkans möjligheter.

Slutredovisningen

I slutredovisningen ger vi en övergripande bild av länsstyrelsernas arbete med stöd till samordning utifrån de tre operativa delmålen. Fokus ligger på följande frågor:

- Har samordningen blivit bättre?
- Länsstyrelsens roll i utvecklingen av samordnade insatser lokal, regionalt och nationellt
- Framgångsfaktorer, utvecklingsområden och förslag till fortsatta åtgärder.

En specificerad redovisning av de olika typerna av insatser som länsstyrelserna genomför under respektive delmål samt en kvantifiering av dessa har presenterats i delredovisningen *Samordning för kvinnofrid* (rapport 2012:30, Länsstyrelsen i Stockholms län, sid 18–33). I slutredovisningen har den detaljerade nivån utelämanats till förmån för en mer övergripande analys.

Data för slutredovisningen har inhämtats genom

- en nationell arbetskonferens för alla länsstyrelser (februari 2014)
- en enkät riktad till 43 externa aktörer (ca 2 per län) (hösten 2014)
- nätverksmöten med samtliga länsstyrelser (2–3 gånger per år 2011–2014).

Alla länsstyrelser har också fått lämna in konkreta exempel på sitt arbete inom de fyra olika utvecklingsområdena som identifierades under 2011–2012:

1. en långsiktig nationell strategi
2. stöd och skydd till utsatta barn
3. uppmärksamhet på behov och utveckling av insatser för särskilt utsatta grupper
4. återkommande kompetensutveckling för kommunanställda och anställda inom olika myndigheter

Resurser som använts för arbetet med uppdraget

Regeringen har anslagit sammanlagt tio miljoner kronor årligen till länsstyrelserna för arbetet med uppdraget. Dessa medel har till övervägande del har fått användas för att finansiera lönen samt omkostnader för den/dem medarbetare som har arbetat med stöd till samordning av insatser.

En sammanställning över länsstyrelsernas disponibla resurser och hur dessa har använts presenteras i en separat bilaga som lämnas in till regeringen tillsammans med denna rapport.

Kommentar till den ekonomiska redovisningen

Under tidigare år (2011–2013) har länsstyrelserna förbrukat alla medel som de har disponerat över för stöd till samordning av insatser inom kvinnofridsområdet under respektive verksamhetsår. Så är dock inte fallet för 2014 och flera länsstyrelser redovisar mindre summor oförbrukade medel per sista december 2014. Länsstyrelserna har identifierat två anledningar till denna situation:

1. Socialtjänsten är överansträngd med stor personalomsättning, vakanser och driftstörningar. Den situationen begränsade märkbart personalens och chefernas möjligheter att i praktiken delta i några av de planerade satsningarna. I vissa fall fick aktiviteter ställas in.
2. Inför 2015 har det rått en osäkerhet inom länsstyrelserna. Länsstyrelserna saknar medel i budgetramen för uppdragen inom kvinnofrid. Det innebär att lönen för de anställda som arbetar med uppdragen och även merparten av insatserna finansieras med särskilda, tidsbegränsade medel som anslås årligen av regeringen för det. Enligt regleringsbrevet för 2014 sträckte sig de pågående uppdragen endast till sista december 2014.

Länsstyrelserna har dock ett ansvar gentemot länets aktörer i att fullfölja de processer och slutföra de satsningarna som länsstyrelserna initierar och driver i länet. Detta gäller även om processerna och satsningarna inte är klara att avslutas vid årsskiftet.

Några länsstyrelser reserverade medel ur budgeten för kvinnofridsuppdragen 2014 för att vid behov finansiera och slutföra det pågående arbetet under första kvartalet 2015.

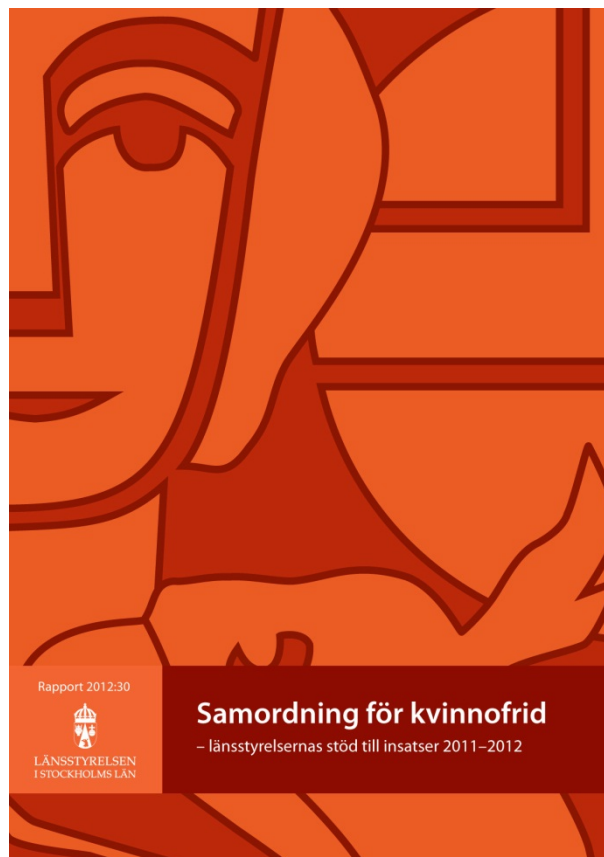
Övriga resurser

Inom ramen för uppdraget att presentera en nationell övergripande redovisning har Länsstyrelsen i Stockholm i sammankallat och finansierat

- en två dagars arbetskonferens för representanter från samtliga länsstyrelser och flertalet chefer samt

- en nationell kartläggning av funktionen kommunal kvinnofridssamordnare (*Kvinnofridssamordnare – utredning av en nyckelfunktion*, Rapport 2014:13, Länsstyrelsen i Stockholms län)

För uppföljning av den nationella handlingsplanen och produktionen av delrapporten *Samordning för kvinnofrid länsstyrelsernas stöd till insatser 2011–2012* (Rapport 2012:30, Länsstyrelsen i Stockholms län) och denna slutrapport har Länsstyrelsen i Stockholm sammankallat en nationell samordningsgrupp med företrädare för samtliga uppdrag som länsstyrelserna har inom det fjärde nationella jämställdhetsdelmålet ”mäns våld mot kvinnor ska upphöra”. Se bilaga 2.

Exempel på länsstyrelsernas arbete

Nationell samordning, samverkan och samstämmighet

Länsstyrelserna är 21 självständiga myndigheter med samma uppdrag. Länsstyrelserna har därför utvecklat en långsiktig struktur för regelbunden planering, avstämning och nära samverkan med varandra. Det främjar en nationell enhetlighet och en gemensam grund. Länsstyrelserna samverkar också med varandra i olika konstellationer vid genomförande av konkreta insatser. De skillnader som förekommer mellan olika länsstyrelsernas arbete handlar oftast om anpassning av uppdragets genomförande till specifika regionala behov och förutsättningar.

De exempel som presenteras nedan kan därför sägas ha en nationell bärighet och vara i stor utsträckning representativa på ett generellt plan för alla länsstyrelsernas sätt att arbeta med stöd till samordning av insatser inom det fjärde nationella jämställdhetsdelmål.

Samtliga länsstyrelser har också tagit fram regionala strategier för jämställdhet i länet. I dessa har alla relevanta aktörer i respektive län involverats och strategier för att stärka arbetet med det fjärde nationella jämställdhetsdelmålet inkluderats.

Delmål 1

Alla länsstyrelser kan tillhandahålla en övergripande uppdaterad bild av *läget i länet* avseende arbete med det fjärde nationella jämställdhetsdelmålet.

Exempel från Västmanland: indikatorer för uppföljning av förekomsten av mäns våld mot kvinnor i länet

Länsstyrelsen i Västmanlands län har tagit fram strategin ”Mäns våld mot kvinnor 2012–2014”. Där ingår samtliga kommuner, polismyndigheten, åklagarkammaren, kriminalvården och landstinget Västmanland. Länets frivilligorganisationer är ständigt adjungerade. Strategin har tre målgrupper: kvinnor som utsatts för våld i nära relationer, barn som upplevt våld eller andra övergrepp av anhöriga samt män som utövat våld mot närstående. Ett av insatsområdena i strategin är ”förbättrad kunskap om förekomst av våld i Västmanland”.

Våldsutsattheten i länet behöver synliggöras på ett systematiskt sätt. Länsstyrelsen valde att belysa det med indikatorer. Avsikten med indikatorer är att engagera samtliga aktörer i strategin samt spegla de tre målgrupperna.

Tre indikatorer togs fram för varje målgrupp, sammalagt nio indikatorer. Alla strategins aktörer bidrar med statistik med stöd av indikatorerna. Kommunerna skickar in statistik till Länsstyrelsen varje kvartal för att få rutin och regelbundenhet, övriga aktörer vid årsskiftet.

Länsstyrelsen konstaterar att indikatorerna inte kan ge en heltäckande bild av våldsutsattheten i Västmanland, men de ger flera pusselbitar. Indikatorerna ger även stöd till strategins aktörer i deras egen verksamhetsutveckling och är ett komplement till Socialstyrelsens öppna jämförelser. Länsstyrelsens avsikt kring indikatorerna är att göra årliga sammanställningar för att på så vis kunna göra jämförelser över tid.

Delmål 2

Det finns en gemensam problemformulering, en samsyn, en strategi och stödjande strukturer (organisation, styrdokument, kommunikationskanaler) för arbete för kvinnofrid och mot våld i nära relationer i länet.

Exempel från Jönköping: Samverkansplan mot våld i nära relationer

Länsstyrelsen i Jönköping, tillsammans med ett stort antal myndigheter och idéburna organisationer i länet, har tagit fram en samverkansplan (2014–

2018) som är tänkt att vara ett konkret verktyg för att utveckla samverkan i länet mot våld i nära relationer.

Planen färdigställdes i april 2014 och utöver Länsstyrelsen står Regionförbundet, Landstinget, Polismyndigheten, Migrationsverket, Åklagarmyndigheten, Rädda barnen, Brottsofferjouren och Länsförbundet för kvinno- och tjejjourer bakom planen.

Den övergripande visionen är ett Jönköpings län fritt från våld i nära relationer. Planen har följande övergripande mål:

- Ökad trygghet, frihet och hälsa för berörda av våld i nära relationer i Jönköpings län.
- Arbetet mot våld i nära relationer i Jönköpings län präglas av god kvalitet och samsyn.

De övergripande målen brytts ner i åtta delmål, däribland: *likvärdig tillgång till likvärdigt stöd för målgrupperna i hela länet, säkrare rättsprocess och bättre rättssäkerhet för målgrupperna, förbättrat arbete för särskilt utsatta grupper samt ökad och jämnare kompetens om våld i nära relationer hos berörda myndigheter och övriga aktörer i länet.*

En uppföljningsplan med indikatorer har även utarbetats. För att få en nulägesbeskrivning samt ett jämförelsevärde inför kommande uppföljningar har en kartläggning av länets arbete mot våld i nära relationer genomförts.

Länsstyrelsen, utifrån rollen som samordnare i länet, ansvarar för planens genomförande, uppföljning och eventuell revidering.

Exempel från Halland: en regional handbok för arbetet mot våld i nära relationer

Länsstyrelsen i Halland initierade och ledde en process som resulterade i en gemensam handbok för både socialtjänst och hälso- och sjukvårdspersonal.

Handboken ska ge god kännedom om olika parter roller och ansvar, men även ge vägledning i det fortsatta arbetet med lokala handlingsplaner och rutiner inom den egna verksamheten. Bakgrunden till handbokens uppkomst är dels en tillsyn inom området våld som gjordes av Socialstyrelsen/Inspektionen för vård och omsorg inom en rad verksamheter i Halland, dels en kartläggning av arbete mot våld i nära relationer i Halland som Länsstyrelsen genomförde 2012.

Handboken har utarbetats i samverkan mellan Region Halland och Länsstyrelsen i Hallands län, samt Strategisk grupp i Halland där länets samtliga socialchefer och hälso- och sjukvårdsdirektören deltar. I framtagande av handboken har bland annat medverkat företrädare för Kvinnohälsovård, Ungdomsmottagning, Tandvården, Akut sjukvård, Vuxenpsykiatri, Förvaltningen för funktionsstöd, Kvinnojour samt Polisen. Projektledningen har Länsstyrelsen stått för.

Exempel från Värmland: myndighetsgemensam handbok

Under 2012–2014 har Länsstyrelsen i Värmland lett arbetet med att ta fram en regional handbok för länets 16 kommuner samt polisen, åklagaren, kriminalvården och hälso- och sjukvården.

Processen initierades av Samhällsråd Värmland som består av landshövding, regionpolismästare, landstingsdirektör och regiondirektör. Nätverket för myndighetssamverkan utsåg en arbetsgrupp som samordnades av Länsstyrelsen.

Varje myndighet har varit med och producerat texter och reflekterat över gemensamma grundprinciper. Därefter har boken spridits dels via en ”kampanj” i samband med lanseringen och sedan via seminarier i de olika länsdelarna. Seminarierna har varit en bas för fortsatt samverkan lokalt.

Delmål 3

Relevant och aktuell information är lättillgänglig för olika berörda vid rätt tidpunkt och är av god kvalitet

Länsstyrelserna och NCK: nationell informationsportal

På Nationellt Centrum för Kvinnofrids webbplats finns nu ett webbstöd² genom ett samarbete mellan Länsstyrelserna och NCK. Syftet är att tillhandahålla relevant och uppdaterad information inom områdena mäns våld mot kvinnor och våld i nära relationer som stöd för kommunernas arbete.

Webbstödet består av praktiskt inriktade texter och publikationer om arbetet med våldsutsatta, barn som upplever våld, utövare av våld och särskilt utsatta. Webbstödet innehåller reportage om "lärande exempel" från olika kommuner, så att bra och inspirerande arbeten kan spridas

Webbstödet lanserades på de regionala konferenser som länsstyrelserna och Socialstyrelsen genomförde i samverkan under hösten 2014. Konferensernas syfte var att sprida information och kunskap om Socialstyrelsens nya föreskrift SOSFS 2014:4, *Våld i nära relationer*, till professionella inom kommun och landsting och till verksamma inom den idéburna sektorn.

Konferenserna genomfördes på sju olika platser i landet, var öppna för deltagare från samtliga län och nådde ca 1 750 deltagare.

Webbstöd för kommunernas arbete med mäns våld mot kvinnor och våld i nära relationer

Länsstyrelserna och Nationellt centrum för kvinnofrid lanserar ett metod- och kompetensstöd för kommuner.

Socialtjänsten är den myndighet som har det främsta ansvaret för att våldsutsatta kvinnor, män och barn får det stöd och den hjälp som de behöver. Länsstyrelserna har

uppmärksammat att det finns behov av att samordna information inom områdena mäns våld mot kvinnor och våld i nära relationer.

Därför har Länsstyrelserna och Nationellt centrum för kvinnofrid (NCK) tillsammans utvecklat ett webbaserat stöd som är anpassat för kommuner och socialtjänstens arbete inom nämnda områden.

Webbstödet är kopplat till NCK:s kunskapsbank och innehåller praktiskt inriktade texter, publikationer från berörda myndigheter samt reportage om "lärande exempel" från olika kommuner. Webbstödet är under uppbyggnad och kommer att utvecklas löpande under 2015.

www.nck.uu.se/kunskapsbanken/webbstod

Länsstyrelserna

NATIONELLT CENTRUM
FÖR KVINNOFRID

² <http://www.nck.uu.se/Kunskapscentrum/Kunskapsbanken/for-kommuner/webbstod/>

Exempel från Norrbotten: webbportalen ”våldmotnära”

Länsstyrelsen i Norrbotten har ett strukturerad samverkan med projektet Samverkan mot våld (SMV) sedan 2011. I denna samverkan har samverkansparterna gemensamt tagit fram webbportalen www.valdmotnara.se för Norrbottens län. Webbportalen³ lanserades i februari 2013. Under 2014 har webbplatsen haft 203 151 unika besökare jämfört med 143 922 besökare 2013 och facebooksidan *Bryt tystnaden* (se nedan) gillas av 817 personer.

Webbportalen är ett sätt att synliggöra och tillgängliggöra samhällets resurser på ett samlat sätt. På www.valdmotnara.se finns information om det stöd och den hjälp som finns för att vägledas ur våldet, främst i Norrbotten men även vad som finns att tillgå nationellt. Det finns tre ”ingångar” på sidan för de som lever i våld:

- *för dig som är utsatt eller anhörig*
- *för dig som är barn eller för unga och*
- *för dig som utövar hot eller våld*

På portalen finns även information till yrkesverksamma om forskning, utbildningar, metoder och vägledning inom sakområdet mäns våld mot kvinnor/våld i nära relationer. Samt kunskap för att stimulera till samverkan.

För att öka kännedom om portalen har kampanj *Bryt tystnaden* lanserats, för att uppmärksamma och bryta tystnaden om mäns våld mot kvinnor i samhället. Målet med kampanjen är att alla i samhället bryter tystnaden och vågar se problemen samt en vägledning till vad omgivningen kan göra.

Kampanjen omfattar flera delar: Bland annat synliggörandet av kampanjen genom en samverkan med Luleå Hockey och Northland baskets via deras digitala poster på arenorna och annonser i matchprogram. Vid ett flertal tillfällen har Länsstyrelsen och Samverkan Mot Våld haft informationsbord på respektive sportarena i samband med matcher. Vid det senaste tillfället blev Länsstyrelsens representant intervjuad i Luleå Hockeys ”fans corner” och det sändes ut via tv till alla 6 000 besökare på matchen.

Arbetet med de utvecklingsområden som lyftes fram i delrapporten 2012

Länsstyrelserna identifierade fyra gemensamma utvecklingsområden i samband med uppföljningen av utvecklingen i respektive län och sammanställningen av delrapporten om arbetet med stöd till samordning (2012). Samtliga länsstyrelser har, inom ramen för sitt ansvarsområde, genomfört särskilda insatser med fokus på dessa utvecklingsområden under 2013–2014. Nedan redovisas några exempel under respektive utvecklingsområde.

³ Länsstyrelsen i Jämtland har också utvecklat en likande informationsportal.

Utvecklingsområde 1: En långsiktig nationell strategi för arbetet mot mäns mot kvinnor och våld i nära relationer

Länsstyrelserna lyfte fram behovet av en nationellt övergripande strategi för arbetet inom det fjärde nationella jämställdhetsdelmålet i en gemensam skrivelse till det berörda departementet 2011. Frågan aktualiserades i delrapporten om länsstyrelsernas arbete med stöd till samordning inom det fjärde jämställdhetsdelmålet (*Samordning för kvinnofrid*, Rapport 2012:30, Länsstyrelsen i Stockholms län).

Länsstyrelserna har fortsatt att lyfta upp frågan i lämpliga sammanhang under 2013–2014, bland annat genom en skrivelse till och ett arbetsmöte med representanter för den nationella samordnarens kansli (2013) samt i ett gemensamt PM som utformades av länsstyrelserna under arbetskonferensen 4–5 februari 2014 och som lämnades till regeringen under våren 2014.

Länsstyrelserna inväntar nu resultat från utredningen om den nationella strategin för att sedan revidera regionala strategier och handlingsplanen utifrån vad som kommer fram i utredningen *Ett samhälle fritt från våld* (SOU 2014:71)

Utvecklingsområde 2: Uppmärksamhet på behov och utveckling av insatser för särskilt utsatta grupper

Samtliga länsstyrelser har genomfört insatser som syftar till att uppmärksamma särskilt utsatta gruppers behov och stödja utveckling av regionalt övergripande och lokala resurser för att tillmötesgå behoven. Några exempel:

- Inom ramen för sitt gemensamma nationella uppdrag om att ge stöd till utveckling av skyddat boende för hedersvåldsutsatta personer beslutade Länsstyrelserna i Skåne, Stockholm, och Västra Götaland 2013 att bevilja medel till föreningen TRIS för uppbyggnad av ett skyddat boende för unga kvinnor med intellektuella funktionsnedsättningar utsatta för hedersrelaterat våld och förtryck.
- Länsstyrelsen Västerbotten deltog under 2014 med en föreläsning om dubbel utsatthet på en mäss för delaktighet som Skellefteå kommun anordnade. Deltagandet gav många nya kontakter och band har knutits med bland annat verksamheter som jobbar med habilitering samt med yrkesgruppen hörselkonsulenter. Under 2015 planeras samverkan med dessa verksamheter vilket upplevs väldigt positivt för det fortsatta arbetet i länet.
- I den kartläggning som Länsstyrelsen i Uppsala gjorde hösten 2012, *Översikt av kvinnofridsarbetet i Uppsala läns kommuner*, betonas vikten av att utveckla arbetet i länet med både särskilt sårbara personer och med barn som upplever våld. Länsstyrelsen har därför framför allt arbetat med områdena *Stöd och skydd för barn som*

drabbas av mäns våld mot kvinnor samt Uppmärksamhet på behov och utveckling av insatser för särskilt utsatta grupper.

Samtliga länsstyrelser har under 2013–2014 genomfört regionalt övergripande, utbildnings- och informationsinsatser för olika målgrupper kring Socialstyrelsens metodstöd *Ensam och utsatt* (våld mot kvinnor med utländsk bakgrund), *Sällan sedda* (våld mot kvinnor med funktionsnedsättning), *Skylla sig själv?* (våld mot kvinnor med missbruksproblem) *Blånader och silverhår* (våld mot äldre kvinnor) samt *Vänd dem inte ryggen* (hedersrelaterat våld och förtryck). Flera länsstyrelser har också ordnat konferenser eller information kring könsstämpning.

Länsstyrelsens expertis har efterfrågats av Socialstyrelsen i arbetet med att ta fram metodstöden för arbetet med särskilt utsatta gruppen. Flera länsstyrelseanställda har ingått i Socialstyrelsens referensgrupper.

Utvecklingsområde 3: Stöd och skydd för barn som drabbas av mäns våld

Samtliga länsstyrelser fortsatte att lyfta fram barnens situation 2013–2014. Till exempel har utvecklingsledare på flera länsstyrelser återkommande i relevanta forum påpekat att barn inte bara är vittnen till mäns våld utan också direkt utsatta.

I delrapporten om stöd till samordning 2012 uppmärksammade länsstyrelserna att barn kan vara både offer och förövare samt att barn kan vara utsatta för flera typer av diskriminering och övergrepp samtidigt.

I de olika utbildningar och aktiviteter för kompetensutveckling som länsstyrelserna har ordnat eller medverkat i har barnens utsatthet och behov uppmärksammats och i ett flertal insatser varit i fokus. Några länsstyrelser har aktivt medverkat i framtagande av rutiner och verktyg för att uppmärksamma, skydda och stödja barn utsatta för mäns våld.

- Ett exempel är ett samarbete som har inletts på Gotland under 2014 mellan socialförvaltningen, hälso- och sjukvårdsförvaltningen, samhällsbyggarförvaltningen på Region Gotland samt Länsstyrelsen. Syftet är att utveckla länets arbete med att upptäcka, anmäla samt ge stöd och skydd till barn som far illa. Länsstyrelsen anordnade tillsammans med Region Gotland en utbildning med fokus på anmälningsskyldighet där Socialstyrelsens nya föreskrifter, vägledning och handbok inom ämnet lyftes fram. Utbildningen tog även avstamp i den regionala handboken som Hallands län tagit fram *Vid oro och vid misstanke – om ett barn far illa*. Intresset för att förbättra arbetet med barn som bevittnat eller själva utsatts för våld har förstärkts hos olika aktörer i Gotlands län.
- Ett annat exempel är kampanjen ”Resekurage” som drivs av Länsstyrelsen i Stockholm – i samverkan med flera länsstyrelser – inom ramen för uppdraget att samordna arbetet mot prostitution och

människohandel. Kampanjen fokuserar på barn utsatta för våld och övergrepp av turister på vissa semesterorter och övriga vuxnas möjligheter att agera mot det (se www.resekurage.se).

- Ett tredje exempel kommer från Länsstyrelsen i Västmanland som sedan 2012 har arbetat med sambandet våld mot djur och våld i nära relationer. En samverkansgrupp har bildats med representanter från human- och djursidan med syfte att ta fram en gemensam handlingsplan och sprida kunskap i sina organisationer. Länsstyrelsen har arrangerat konferenser och utbildningar för djurskyddshandläggare och personal på länets regiondjursjukhus.

En djurskyddshandläggare har fått fördjupad spetskompetens och är utsedd *barnpilot* för myndigheten. Sedan arbetet påbörjades har djurskyddshandläggarna uppmärksammat barn och kvinnors utsatthet på grund av våld, men även av missbruk och psykisk ohälsa. Utifrån behovet av stöd kring orosanmälan till socialtjänsten när man misstänker att barn far illa har Länsstyrelsen upprättat rutiner som gäller för samtlig personal på hela myndigheten.
- Länsstyrelsen i Östergötland leder sedan flera år arbetet med att utveckla rutiner för myndigheternas handläggning och samarbete när det gäller att upptäcka och arbeta med barn och unga som utsatts för misshandel och sexuella övergrepp. Myndigheter som ingår i detta arbete är polisen, åklagare, hälso- och sjukvården (där barnahus, rättsmedicin och barnläkare finns med) samt ansvariga från socialtjänsten i länet. Länsstyrelsens roll i detta är att tillsammans med en arbetsgrupp utsedd av respektive myndighet hålla dessa rutiner uppdaterade. En utbildningsdag med grundläggande kunskaper om rutinernas vikt i det vardagliga arbetet genomförs årligen för berörda myndigheters personal.

Utvecklingsområde 4: Återkommande kompetensutveckling för kommunanställda och anställda inom övriga myndigheter

Samtliga länsstyrelser har under 2013–2014 initierat och genomfört intensiva och omfattande kompetensutvecklingsinsatser kring våld i nära relationer riktade till yrkesverksamma framför allt inom socialtjänsten. Metodstöd har utvecklats, exempelvis i form av regionala handböcker, utbildning i bedömningsinstrument (t.ex. FREDÅ) med mera. Även andra nationella och regionala myndigheter och större aktörer inom den idéburna sektorn har involverats när det har varit relevant.

En stor del av insatserna har kunnat genomföras med medel från regeringsuppdraget till Socialstyrelsen och länsstyrelserna om att ge *Metod och kompetensstöd till kommuner och frivilligorganisationer* (2012–2014). Det uppdraget redovisas för sig av i Socialstyrelsen och länsstyrelserna, i en gemensam rapport 2015. I genomförandet av uppdraget har länsstyrelserna och Socialstyrelsen utvecklat en samverkan med varandra som är smidig och effektiv och kommer kommuner och idéburna organisationer till gagn. Riktade, omfattande utbildningsinsatser har genomförts av samtliga länsstyrelser där även särskilt barn och utsatta grupper har uppmärksamats och, i vissa fall, stått i fokus.

Samordningsuppdraget och kompetens och metodstödsuppdraget förstärker varandra och påverkar varandra positivt. Genom de olika satsningarna och det operativa arbetet inom kompetens och metodstödsuppdraget har det även synliggjort vikten av samordning, vilket är viktigt, till exempel när kommunerna diskuterar hur och på vilka nivåer de kan samverka med andra och vilka insatser som erbjuds av olika aktörer. Samhällets gemensamma ansvar och socialnämndens särskilda ansvar lyfts därmed upp.

Kompetensutveckling till olika yrkesgrupper har också genomförts av länsstyrelserna inom ramen för regeringsuppdraget om att ge *Stöd till förebyggande insatser mot hedersrelaterat våld och förtryck*. Det uppdraget redovisas för sig av Länsstyrelsen i Östergötland 2015.

Ytterligare utbildning och kompetensutvecklingsinsatser har genomförts av Länsstyrelsen i Stockholm i samverkan med övriga länsstyrelser och externa samverkanparter inom ramen för regeringsuppdraget om *Nationell samordning av insatser mot prostitution och människohandel*. Även det uppdraget redovisas för sig 2015.

Ett konkret exempel på *stärkande av samordningen* regionalt kommer från Länsstyrelsen i Dalarna som har genomfört en särskild satsning riktad till fyra hem för vård och boende (HVB). Utgångspunkten är att det är angeläget att öka kunskapen i samhället om hur stereotypa maskulinitets- och femininitetsnormer utgör riskfaktorer för kränkningar och våldsamt beteende. Syftet med satsningen var:

- medarbetarna på HVB ska få kunskap om och stöd till att synliggöra och förändra stereotypa uppfattningar om jämställdhet/feminitet och maskulinitet i sitt sätt att bemöta varandra
- medarbetarna ska själva kunna leda processer på sina arbetsplatser kring förändringsarbete, samt bilda nätverk för att på så sätt kunna stödja varandra.
- medarbetarna ska få metoder för hur man kan arbeta med attityder och värderingar hos flickor, pojkar och unga män.

Deltagande HVB-hem studerade även sina styrdokument för att bättre kunna integrera ett jämställdhetsperspektiv i sina verksamhetsmål. Under 2014 knöt Länsstyrelsen även en forskare till arbetet för att utvärdera satsningen. Utvärderingen blev klar vid årsskiftet.

Övrigt

Länsstyrelsen i Stockholm men också andra länsstyrelser har i olika sammanhang uppmärksammat kopplingen mellan olika former av mäns våld mot kvinnor och gett stöd till genomförande av samordnade insatser. Till exempel så har man inom ramen för regionalt övergripande kompetensutveckling belyst det faktum att en kvinna kan tvingas till prostitution/sex mot ersättning av sin pojkvän/man som hon lever med i en nära relation. Olika mekanismer som leder till att unga blir utsatta för våld, bland annat utnyttjade sexuellt via internet, belyses också i kompetensutvecklingsaktiviteter som genomförs på regional nivå med stöd av länsstyrelserna. Inom ramen för regionala utbildningar om våld mot kvinnor med utländsk bakgrund belyses bland annat hedersrelaterat våld, könsstämpning samt prostitution och människohandel för sexuella ändamål.

Länsstyrelserna har på flera olika sätt verkat för att yrkesverksamma inom socialtjänst, polis och andra relevanta verksamheter får en ökad medvetenhet om och insikt kring sådana komplicerade problembild.

Resultat

Resultatet av länsstyrelsernas stöd till samordning regionalt och nationellt bör vara att samordningen har blivit bättre i regionen i jämförelse med hur det var innan länsstyrelsen fick uppdraget. I uppföljningen av och redovisningen av länsstyrelsernas arbete med uppdraget har vi därför fokuserat på följande frågor:

3. *Har samordningen blivit bättre?*

4. *Vilken roll har länsstyrelsen haft i det?*

Inför delredovisningen (2012) fick länsstyrelserna svara på fråga 1 med hjälp av ett antal indikatorer som vi tog fram på försök. Vi fick följande resultat avseende läget 2012 i jämförelse med 2010 (uppskattningar, ej statistiskt säkerställda):

Indikator	Ja	Delvis
Flera styrdokument gemensamma för flera aktörer	10	1
Flera utbildningar gemensamma för flera aktörer/verksamheter	14	2
Flera personer med samma yrke/funktion som fått samma utbildning	15	3
Flera resurser som delas/verksamheter som drivs av flera aktörer i samverkan	9	3
Flera aktörer som planerar och genomför kompetensutveckling i samverkan	13	2
Flera systematiska, långsiktiga satsningar	10	3
Färre parallella/överlappande satsningar riktade till samma aktörer/målgrupper	7	7
Flera välfungerande strukturer för samordning	9	8
Jämnare kompetens över länet	8	4
Jämnare kvalitet i insatserna för utsatta över länet	6	6
Flera aktörer som har tillgång till/tar avstamp i uppdaterad info/kunskap	10	6

Insatser kan beskrivas och kvantifieras vilket vi gjorde i delredovisningen 2012. Länsstyrelserna är dock eniga om att beskrivning och kvantifiering inte säger mycket om huruvida dessa insatser faktiskt har bidragit till en bättre samordning. Fråga 2, som avser länsstyrelsens roll, var dessutom svårt att besvara endast utifrån länsstyrelsernas egen redovisning av sina insatser.

Inför slutredovisningen av uppdraget har vi därför valt att låta externa aktörer svara både på fråga 1 och fråga 2 med hjälp av en annan datainsamlingsmetod.

Externa aktörer och samverkanspartners bedömning

En enkät skickades i oktober 2014 ut till 43 nyckelpersoner (2–3 i varje län) som under de senaste tre åren har berörts direkt av respektive länsstyrelses stöd till samordningen, inom ett eller flera av de insatsområdena härleda från de tre operativa delmål ställda i länsstyrelsernas nationella handlingsplan:

- tillhandahålla en uppdaterad, övergripande bild av läget i länet
- stödja uppbyggnaden av en gemensam kunskapsgrund/samsyn
- stödja utvecklingen av övergripande samordnings och samverkanstrukturer och styrdokument lokalt och regionalt
- stöd till utveckling av och underlätta tillgång till samordnad, relevant information av god kvalitet.

Respondentgruppen bestod av åtta företredare för den idéburna sektorn och 35 företrädare för olika myndigheter såsom socialtjänst, polis, sjukvård, kriminalvård, skola/utbildning, arbetsmarknad, socialförsäkring, migrationsmyndigheter, med flera. Sammanlagt 38 kvinnor och 5 män av vilka 21 har administrativa eller lednings/strategiska funktioner medan 22 arbetar med direkt stöd till utsatta personer eller personer i risk. 34 respondenter har tagit del av länsstyrelsens arbete under de senaste tre åren medan nio har tagit del av arbetet endast under det senaste året.

Respondenterna inbjöds att bedöma om *samordningen har blivit bättre* samt *länsstyrelsens roll och insats* med hjälp av följande påståenden⁴:

- meningsfullt
- proffsigt
- givande
- väsentligt
- oersättligt
- ger legitimitet

Under respektive påstående kunde de välja ett av följande svarsalternativ:

- stämmer helt
- stämmer delvis

⁴ Påståenden är de fem vanligaste förekommande omdömen som lämnades i en tidigare undersökning kring länsstyrelsens roll och stöd till samordning av insatser inom kvinnofrid 2009.

- stämmer inte
- vet ej

Möjligheten fanns även att lämna öppna svar (kompletteringar och kommentarer till sina svar).

Resultat

Svarsfrekvensen blev 100 procent⁵ och gav följande resultat:

72,9 procent av respondenterna till enkäten anser att samordningen i länet har blivit *bättre* i jämförelse med 2011 medan 16,28 anser att den har blivit *delvis bättre*.

11,63 procent ser *ingen skillnad* i jämförelse med hur det var 2010.

Avseende länsstyrelsernas insatser inom de fyra målområden för stöd till samordning ger över 60 procent av respondenterna ca 70 procent positiva omdömen inom följande värden: meningsfullt, proffsigt, givande, väsentligt, oersättligt, ger legitimitet. Värdet ”oersättligt” fick genomgående något lägre resultat än de övriga, men ändå över 50 procent positivt utfall.

Respondenternas bedömning av länsstyrelsens roll och arbete är klart positivt och uppskattat. Se bilaga 1.

Detta bekräftas också av andra aktörers egna undersökningar, till exempel rapporten *Bygg bra före* (Sveriges Kvinno- och tjejjourers riksförbund, november 2014) där olika aktörer anger Länsstyrelsen som den viktigaste kunskapskällan och den viktigaste samverkanspart när det gäller stöd till utveckling av förebyggande arbete för kvinnofrid.

⁵ Visst bortfall förekom inom respektive fråga. Se bilaga 1

Utvecklingsområden, utmaningar framgångsfaktorer och förslag

Länsstyrelsen i Stockholm bjöd in samtliga länsstyrelser till en två dagars intern, nationell *Erfarenhets- och framtidskonferens* i februari 2014 för uppföljning av länsstyrelsernas arbete med samordningsuppdraget och arbetet inom det fjärde nationella jämställdhetsdelmålet. I konferensen deltog 29 utvecklingsledare och 11 chefer.

Resultatet av konferensen sammanfattades i ett gemensamt PM som lämnades till regeringen under våren 2014. Konferensens viktigaste slutsatser kan sammanfattas enligt nedan.

Utvecklingsområden

1. En långsiktig, nationellt övergripande strategi och sammanhållande struktur är en nödvändighet för att lyckas med arbetet med det fjärde nationella jämställdhetsdelmålet inom ramen för kända och skattade behov och resurstillgång inom överblickbar framtid.
2. Det primärpreventiva arbetet behöver prioriteras, kvalitetssäkras och utvecklas i syfte att minska antalet utsatta personer och personer i risk att utsättas för mäns våld och våld i nära relationer, samt personer i risk att bli förövare.
3. Arbetet mot mäns våld mot kvinnor och våld i nära relationer kräver långsiktighet, kontinuitet och stabila förutsättningar, bland annat i form av långsiktiga uppdrag och vissa specifika funktioner (länssamordnartjänster och kommunala kvinnofridssamordnare) med tydliga mandat och med finansiering inom respektive myndighets budgetsram.
4. Kommuner behöver stöd och incitament för att ta tillvara det som utvecklats och skapats med stöd av statsbidrag fördelade av bland andra länsstyrelserna.
5. Verktygen för att följa upp den omedelbara och den långsiktiga effekten av strukturella åtgärder på individnivå behöver utvecklas och förbättras. Detta är ett delvis eftersatt område som inte uppmärksammas så ofta. Effekten av insatser på strukturell nivå för den enskilde individen förutsätter ett längre tidsperspektiv och lämpliga verktyg för identifiering och uppföljning. Att utveckla dessa är en angelägen satsning.

Trender och trendbrott

Länsstyrelserna har följt utvecklingen lokalt, regionalt och nationellt och har observerat följande trender och trendbrott

- Ökad medvetenhet och professionalitet på alla nivåer, men ännu inte tillräckligt. En stor personalomsättning samt i vissa fall större omorganisationer ställer krav på återkommande kompetensutveckling på både grund- och fördjupningsnivå inom socialtjänsten men även inom andra relevanta myndigheter.
- Ökad samsyn och samverkan lokalt, regionalt och nationellt.
- Mäns våld mot kvinnor och barn ser inte ut att minska och det tar sig delvis nya former och uttryck.
- Kommunernas kostnader för stöd och skydd till våldsutsatta personer ökar stadigt. Inom några kommuner finns det en oro för att dessa kostnader ska öka och hamna bortom kommunens kontroll.
- Intresse för och fokus på främjande och förebyggande arbete börjar öka, arbetsmetoder av god kvalitet efterfrågas.
- Flera aktörer på fältet. Det kräver stärkt samordning

Utmaningar och framgångsfaktorer

En viktig utmaning har varit driva fram en samordnad utveckling trots avsaknaden av en nationellt övergripande strategi och tillhörande sammahållande struktur.

Andra utmaningar har varit att hantera den mycket variationsrika, stora mängden aktörer verksamma inom frågeområdet samt att främja systematik, kontinuitet och långsiktighet samtidigt som länsstyrelsernas eget arbete inom området mäns våld mot kvinnor/våld i nära relationer mestadels bygger på tidsbegränsade uppdrag med tillfällig finansiering.

Länsstyrelsernas förmåga att driva, stödja och hålla ihop utvecklingen regionalt och nationellt har också utmanats av socialtjänstens överbelastning samt skolans och i viss mån kommunernas osäkerhet, särskilt under valåret 2014.

Till framgångsfaktorer kan räknas länsstyrelsernas etablerade roll som regional samordnare inom flera politikområden tillssammans med en mycket god kännedom om aktörer, processer, behov, styrkor och utvecklingsområden i sina respektive regioner har varit viktiga framgångsfaktorer.

Den starka sammanhållningen länsstyrelserna emellan, en hög kunskapsnivå och etablerade kanaler för dialog med beslutfattare och nyckelpersoner på olika nivåer och i olika sammanhang är också tydliga framgångsfaktorer.

Tydliga uppdrag och medel samt det faktum att länsstyrelserna finns med både under planering och genomförande av insatser och kan följa upp och identifiera insatsernas effekter i regionen över tid är också en länsstyrelsespecifik, unik faktor för framgång.

Genom de nationella nätverk och fora för samverkan med olika nationella och regionala aktörer som länsstyrelserna har byggt upp och är ofta sammankallande för åstadkoms också en hög grad av samordning nationellt.

Kvinnofridssamordnarfunktionen

I länsstyrelsernas uppföljning av utvecklingen i regionen framkom att flertalet kommuner i landet hade skapat en funktion oftast kallad kvinnofridssamordnare. Funktionen verkade vara en framgångsfaktor för arbetet mot mäns våld mot kvinnor och våld i nära relationer. Funktionens innehåll, mandat, plats i organisationen, omfattning och finansiering kunde dock se rätt olika ut från kommun till kommun. Samtidigt så fanns det kommuner i landet som inte hade eller inte ville ha en sådan funktion, men där arbetet fungerade någorlunda bra ändå.

Länsstyrelsen i Stockholm beslutade att – som en del i uppdraget att lämna in en samlad redovisning av länsstyrelsernas arbete med stöd till samordning och identifiera framgångsfaktorer – utreda funktionen kommunal kvinnofridssamordnare.

Utredningen genomfördes under hösten 2013 och resultaten publicerades under våren 2014 i rapporten *Kvinnofridssamordnare – utredning av en nyckelfunktion* (rapport 2014:13, Länsstyrelsen i Stockholms län)

Resultaten av utredningen (nationellt) pekar starkt på att funktionen kommunal kvinnofridssamordnare (nedan kallat funktionen) är en viktig framgångsfaktor för arbetet mot mäns våld mot kvinnor och våld i nära relationer.

Utredningen lämnade följande förslag, som samtliga länsstyrelserna ställer sig bakom:

- Sakområdet mäns våld mot kvinnor/våld i nära relationer bör jämställdhetsintegreras i kommunens ledningssystem med tillhörande uppföljningsbara mål.
- Funktionen kvinnofridssamordnare bör ha lägst en förvaltningsövergripande placering och en strategisk inriktning i kommunen/stadsdelen. Tid och ekonomiska resurser för utveckling av det primärpreventiva arbetet måste avsättas.

- Små kommuner/stadsdelar kan med fördel gå samman med en gemensam samordnartjänst på strategisk nivå.
- Funktionen kvinnofridssamordnare måste ha ledningens stöd, ett starkt mandat och långsiktig finansiering. Sakfrågan bör vara väl förankrad på politisk nivå.
- För ett tydligare mandat bör funktionen kvinnofridssamordnare ingå i kommunens/socialförvaltningens ledningsgrupp.
- Funktionen behöver en tydlig arbetsbeskrivning och bör innehas av någon som, förutom goda kunskaper om våld i nära relationer, har yrkesmässig erfarenhet från socialtjänsten *och* erfarenhet av strategiskt utvecklingsarbete.
- Kvinnofridssamordnaren bör inte handlägga individärenden.

Utredningen lämnade följande kommentar:

”Behovet av en funktion som samordnar individärenden torde avta i takt med att socialtjänsten i landets kommuner implementerar rutiner för samverkan och samordning av insatser kring varje utsatt person i sitt ordinarie arbete (enligt Socialtjänstlagen).

I enlighet med kommande föreskrifter från Socialstyrelsen bedömer Länsstyrelsen däremot behovet av en samordningsfunktion på strategisk övergripande nivå vara permanent.”

Förslag

Länsstyrelserna anser att följande behövs i det fortsatta arbetet:

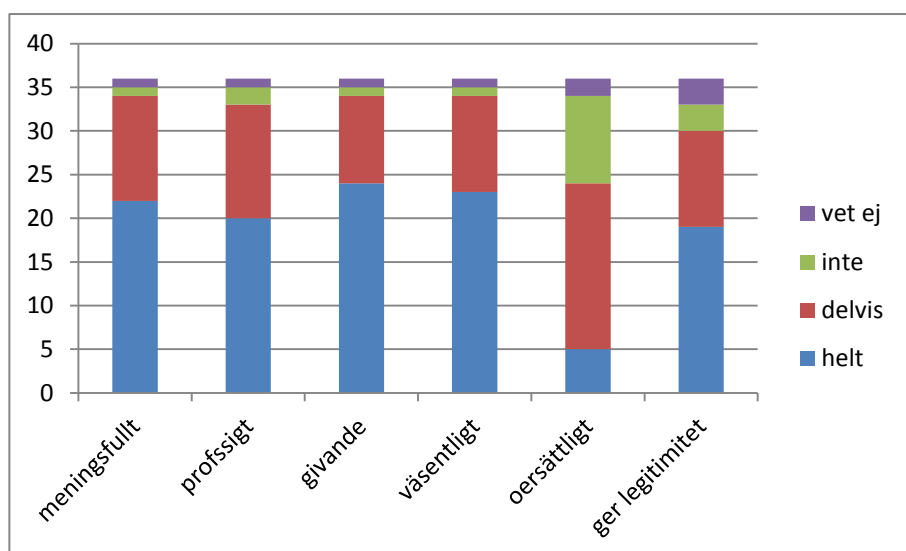
1. *En långsiktig, nationellt övergripande, strategi som omfattar främjande, förebyggande och kurativa insatsområden och en struktur för effektiv nationell samordning.* Länsstyrelserna ser framemot resultatet av utredningen om en nationell strategi.
2. *Kvinnofridssamordnartjänster med övergripande regionalt ansvar och tydligt mandat, med placering på länsstyrelsen och en finansiering inom myndighetens budgetram.* Länsstyrelserna ser en parallell mellan behovet av bärande strukturer och nyckelfunktioner på lokal/kommunalnivå och liknande strukturer och funktioner på regionalnivå. Dessa funktioner är en förutsättning för ett effektivt, långsiktigt och samordnat arbete för kvinnofrid.
3. *Ett uppdrag – och medel – till länsstyrelserna att i samverkan med relevanta nationella och regionala aktörer, utveckla, stärka, kvalitetssäkra och samordna det primärpreventiva arbetet (universell prevention) i syfte att minska antalet våldsutsatta, antalet personer i risk att utsättas och antalet potentiella våldsutövare.* Både ur ett mänskligt och ur ett samhällsekonomiskt perspektiv är det viktigt att allt arbete som leder till att färre personer utsätts eller riskerar att utsättas för våld prioriteras och intensifieras.
4. *Kommuner bör ges incitament att implementera resultat av utvecklingsarbete i ordinarie verksamhet.* Detta behövs för att komma ifrån kortsiktiga och bristfälligt planerade insatser som inte gör avtryck i verksamheten. Det behövs också för att förebygga att bra insatser och resurser som utvecklats med stöd av statsbidrag läggs ner efter avslutat projektperiod, trots att de fyller en viktig funktion och behövs långsiktigt.
5. *Större länsstyrelserepresentation i olika arenor för myndighetssamverkan.* Länsstyrelserna är 21 självständiga myndigheter. Samverkan mellan länsstyrelserna är stark och levande. Länsstyrelserna tillsammans kan ge en samlad bild av och driva på en samordnad utveckling över hela landet. Länsstyrelserna kan dock samtidigt var för sig identifiera, belysa och hantera regionala och lokala variationer och ska därför inte betraktas som bara en myndighet.

Bilagor

Bilaga 1: Samverkanspartners bedömning av länsstyrelsens roll och insatser för stöd till samordning

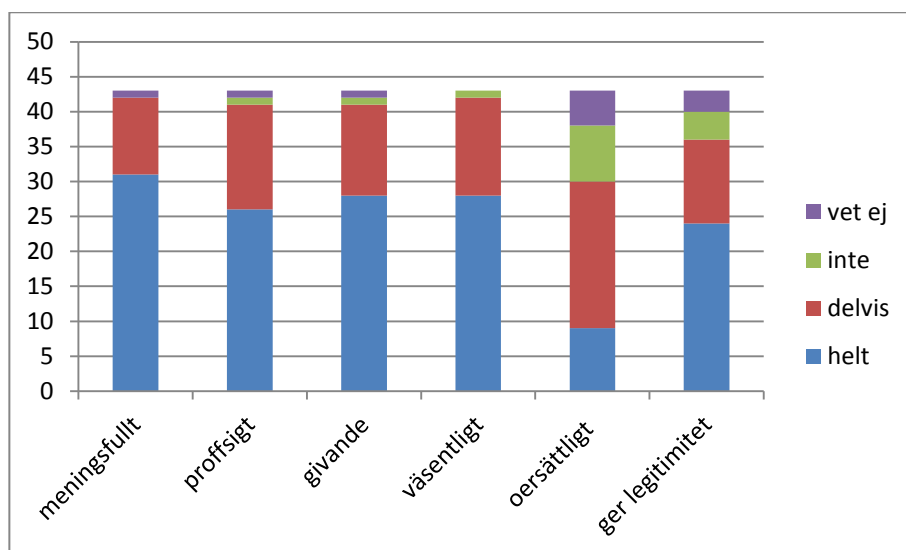
Länsstyrelsens roll och arbete inom målområdet "tillhandahålla en uppdaterad, övergripande bild av läget i länet"

N= 43

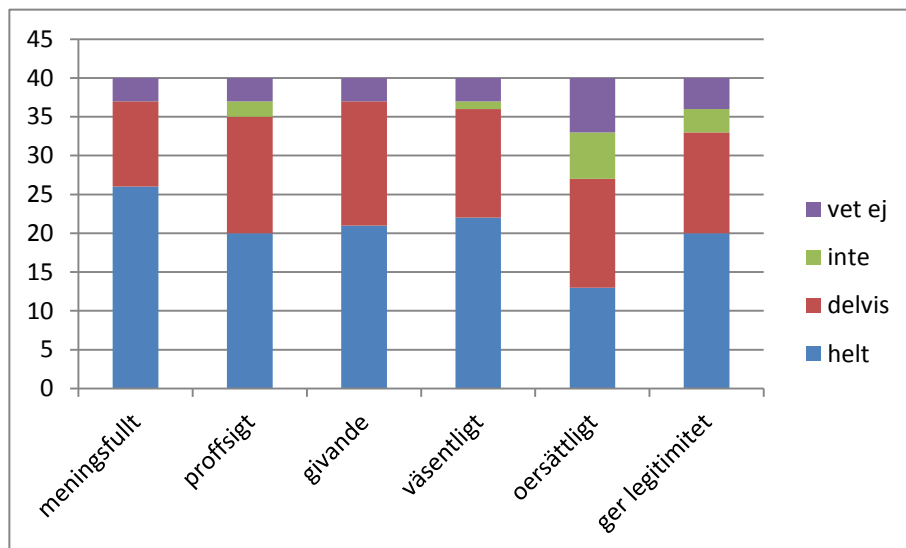
Länsstyrelsens roll och arbete inom målområdet "stöd till uppbyggnad av en gemensam kunskapsgrund/samsyn"

N= 43

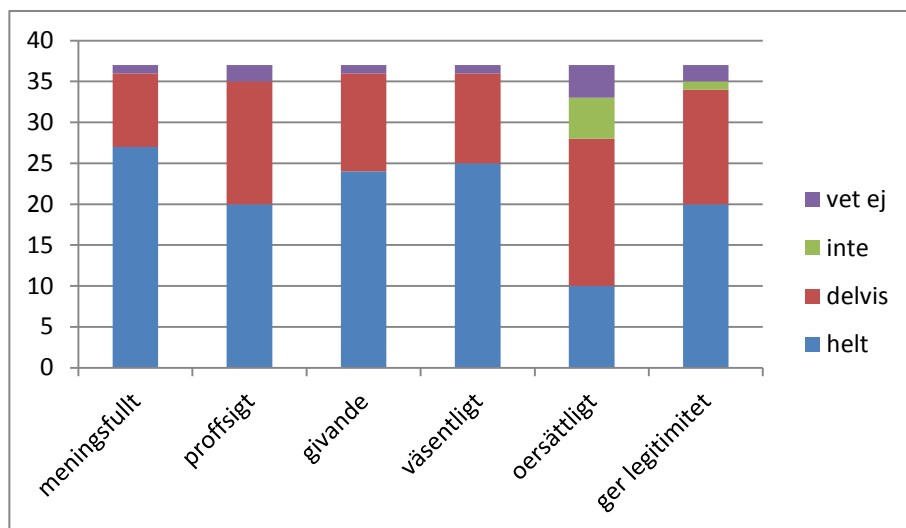
Länsstyrelsens roll och arbete inom målområdet "stöd till utvecklingen av övergripande samordnings och samverkanstrukturer och styrdokument lokalt och regionalt"

N = 43

Länsstyrelsen roll och arbete inom målområdet "Stöd till samordnad information"

N = 43

Öppna svar och kommentarer

a) om Länsstyrelsens arbete

- Länsstyrelsens utvecklingsledare har varit en sammanhållande länk i länet. Vi sliter ensamma med dessa frågor i kommunen och hon har varit, och är, väldigt viktig för oss!
- Länsstyrelsen har gjort sitt, bjudit in till olika utbildningar som har varit viktiga. Nästa steg är att hitta en fungerande samverkan i den egna kommunen.
- Länsstyrelsens agerande har varit avgörande för kommunernas utveckling inom området våld i nära relationer i hela länet
- Länsstyrelsens arbete är betytt mycket för kunskapsspridning och samordning för oss i kommunen som arbetar med dessa frågor
- Jag har svårt att se att Länsstyrelsen överhuvudtaget bidragit med att samordna insatserna i länet. Man kan såklart anse att till exempel kvinnofridsnätverket är en sådan insats, men min upplevelse är att det inte leder till någon "verkstad". Upplever att Länsstyrelsen är anonym ut mot verksamheterna.
- Vi hade aldrig kommit så långt i vårt arbete med att förebygga våld i nära relationer om inte Länsstyrelsen hade varit så drivande som den varit. En oerhörd hjälp för samverkan mellan olika myndigheter och frivilligorganisationer
- Länsstyrelsens kommunnätverk blir en mötesplats som stärker samverkan, erfarenhetsutbyte, inspiration, frågan får legitimitet och synliggörs, lyfts in i organisationen. Kunskap om bl. a nationella dokument stärker arbetet mot mäns våld mot kvinnor
- Länsstyrelsens roll som samordnare i frågor om våld i nära relationer är/har varit avgörande i utvecklingsarbete, kompetensutveckling, samverkan mm. Hoppas Länsstyrelsen kan fortsätta att vara den organ som samordnar dessa frågor i länet. Tack till personalen på Länsstyrelsen.
- Länsstyrelsen har inget formellt mandat i frågan vilket gör deras roll mycket otydlig. Den regionala samverkan fungerar bättre än den nationella då denna inte verkar ha koll på sitt eget mandat.
- Länsstyrelsen har en viktig och central roll för att hålla fokus på problemområdet, samt att finnas med och tydliggöra för ledning inom kommun vikten av arbete kring våld i nära relation.
- Jag tycker att Länsstyrelsen gör ett bra jobb för att motverka våld i nära relationer och mäns våld mot kvinnor. Trots det så återstår mycket jobb i detta samhälle mot området och förhoppningsvis så

tillsammans lyckas vi för att förbättra och motverka ännu mer så att alla i samhället ska kunna leva i fred och lyckligt.

- Det behövs samordningsfunktion av lokala/regionala myndigheter inom området. Länsstyrelsen är en lämplig myndighet att ha det uppdraget. De kan ha "lokalkännedom" i kombination med koppling till den nationella nivån. Utvecklingsmedel i form av statsbidrag bör beslutas och följas upp av Länsstyrelsen.
- Jag tror att det brister från båda håll. Det krävs att kommunerna efterfrågar stöd och förstår att de behöver arbeta med frågan. Länsstyrelsen behöver vara mer aktiv. Även deras fokus ligger mest på individuella insatser till utsatta - inte förebyggande insatser.
- Det är viktigt med länsstyrelsens sammanhållande och sammanlänkande funktion som ger legitimitet till frågan och vidgar de regionala perspektiven.
- Är väldigt nöjd med de konferenser som länsstyrelsen hållit i de senaste åren, de har varit ett stort stöd för oss i utvecklingen av vår verksamhet
- Samverkan har funnits i flera år och är väl etablerad. Länsstyrelsen har en sammankallande roll och håller ihop arbetet
- Vi har en fantastisk engagerad länssamordnare på Länsstyrelsen som delger oss nationella nyheter och ständigt är pådrivande i detta viktiga område. Länsstyrelsen är väldigt engagerad i detta arbete, sprider kunskaper, ser till att det sker regionala kvinnofridsträffar som sporrar till bättre samverkan mellan alla inblandade myndigheter. Det är stor skillnad på det arbete som nu sker på detta område mot hur det såg ut när jag började med detta uppdrag 1998.

b) om samordningen och samverkan i länet

- Samordningen ökat kring olika målgrupper t ex äldre och funktionshindrade.
- Viktigt med en bred samverkan inte bara mellan offentliga aktörer, utan även frivilliga organisationer. Viktigt med information för syns man inte, så finns man inte. Det är ett Folkhälsoproblem.
- Jag tycker inte att man satsat särskilt på det förebyggande arbetet utan handlat mer om länets utveckling av arbetet när något redan hänt.
- Mer lättillgänglig information som når ut till fler.
- Trots vår långa erfarenhet är det mycket sällan som vi efterfrågas. Samordning är svårt.
- Det är regelbundna träffar inom länet men upplever att min kommun satsat mer än övriga kommuner i länet vilket gjort att vi har en mer

utvecklad verksamhet. Vi tar emot studiebesök och blir tillfrågade om att ta emot kvinnor från övriga länet. Det vore önskvärt med ett bättre samarbete i frågan.

- Arbetet har lyfts och utvecklats väl de senaste tre åren med en ny kvinnofridssamordnare, förut var det olika personer med mindre kunskap och engagemang som hade den befattningen
- En handlingsplan skulle behövas som vi alla kan jobba för i vår region.
- Arbetet mot människohandel framstår som en del av kvinnofridsinsatserna, men det finns stora skillnader; i nära relation finns en känd förövare, oftast en man - medan människohandel är ett kedjebrott med flera förövare, ibland okända, och där genus bara är en av flera aspekter
- Skulle behöva vara tydligare på vilken nivå arbetet ska vara. Blir ibland en mix som inte är gynnsam för någon.
- Nätverksträffar utmärkta, särskilt som tillfälle att få ny information och träffa andra som jobbar med samma sak

Bilaga 2: Struktur för genomförande av uppdraget om stöd till samordning

Nationell samordningsgrupp

Länsstyrelsen i Stockholm har bildat och sammankallat en arbetsgrupp med företrädare för samtliga i uppdrag inom kvinnofrid för avstämning och samråd i arbetet med att ta fram en samlad nationell redovisning av länsstyrelsernas arbete med stöd till samordning. I arbetsgruppen ingår Emma Stenberg-Ribeiro, Länsstyrelsen i Stockholm, Hanna Kejerhag-Oldenmark, Länsstyrelsen i Västernorrland, Ingegärd Pettersson, Länsstyrelsen i Jämtland, Katarina Björkgren, Länsstyrelsen i Västra Götaland, Katarina Tümer, Länsstyrelsen i Skåne, Lisa Lindström, Länsstyrelsen i Norrbotten, Maya Wollinder-Lind, Länsstyrelsen i Östergötland, Petra Tammert-Seidefors, Länsstyrelsen i Stockholm.

Gruppen har träffats regelbundet sedan hösten 2011.

Nationellt övergripande länsstyrelsenätverk

Arbetet har återkommande stämts av med länsstyrelsernas nationella nätverk för arbetet mot våld i nära relationer. I nätverket ingår 1–3 representanter för respektive länsstyrelse. Fortløpande information och uppdatering om arbetet med uppdraget har spridits genom länsstyrelsernas interna webblista VÅLD där samtliga länsstyrelseanställda som arbetar med något uppdrag inom det fjärde nationella jämställdhetsdelmålet ingår.

Samverkan med relevanta aktörer

Utöver samverkan länsstyrelserna emellan inom de områden som ingår i uppdraget om stöd till samordning av insatser som motverkar mäns våld mot kvinnor/våld i nära relationer har samverkan har utvecklats med Länsstyrelsen på Gotland och LUJ-uppdraget (Länsstyrelserna utvecklar jämställdhet) i syfte att stärka kopplingen mellan det fjärde jämställdhetsdelmålet och övriga jämställdhetsdelmål.

Samverkan har också utvecklats med Nationellt Centrum för Kvinnofrid vid Uppsala universitetet, med Socialstyrelsen och med den nationella samordnaren Carin Götblad och hennes kansli samt, med utredaren för framtagande av en nationell strategi för mäns våld mot kvinnor.

Ledning

Arbetet har återkommande stämts av med länsstyrelsernas chefsforum för social hållbarhet.

Enhetschef Kristin Marklund har varit ansvarig chef för uppföljning av uppdraget och sammanställning av en nationell samlad redovisning från juni 2014 och innan dess enhetschef Maria Backe,

Projektledare har varit Maria-Pilar Reyes, Länsstyrelsen i Stockholms län.

Referenser

Barnombudsmannen (2012) *Signaler. Våld i nära relationer. Barn och ungdomar berättar. Barnombudsmannens årsrapport 2012*

Brottsförebyggande rådet (2014) *Brott i nära relationer. En nationell kartläggning. Rapport 2014:8*

Inspektionen för vård och omsorg (2014) *Våldsutsatta kvinnor och barn som bevittnar våld. Slutrapport från en nationell tillsyn 2012-2013.*

Länsstyrelserna (2014) *Länsstyrelsernas uppdrag och arbete inom det fjärde jämställdhetsmålet: mäns våld mot kvinnor ska upphöra. PM 2014-02-28*

Länsstyrelserna (2014) *Skyddat boende för hedersvåldsutsatta personer – slutrapport av stöd till utveckling 2006-2014. Rapport 2014:18 Länsstyrelsen i Stockholms län*

Länsstyrelsen i Stockholms län (2012) *Det slutar inte vid 65. En rapport om äldre våldsutsatta kvinnor. Rapport 2012:21*

Länsstyrelsen i Stockholms län (2012) *Barn utsatta för människohandel- en nationell kartläggning. Rapport 2012:27*

Länsstyrelsen i Stockholms län (2012) *Samordning för kvinnofrid. Rapport 2012:30*

Länsstyrelsen i Stockholms län (2014) *Kvinnofridssamordnare – utredning av en nyckelfunktion. Rapport 2014:13*

Länsstyrelsen i Östergötlands län (2012) *Att förebygga hedersrelaterat våld och förtryck. Delredovisning av länsstyrelsernas uppdrag att främja och lämna stöd till insatser. Rapport 2012:22*

Länsstyrelsen i Stockholms län/Unicef (2014) *Kan det vara människohandel? Kortfattad information för myndigheter med flera som kan komma i kontakt med barn som utsätts för människohandel*

Nationellt centrum för kvinnofrid, Uppsala Universitet (2014) *Våld och hälsa. En befolkningsundersökning om kvinnors och mäns utsatthet samt kopplingen till hälsa. NCK Rapport 2014:1*

Socialstyrelsen (2013) *Könsperspektiv i det försäkringsmedicinska beslutsstödet. Rapport.*

Socialstyrelsen (2014) *Stöd till våldsutsatta kvinnor och barn som har bevittnat våld-slutredovisning av uppdraget att fortsatt stödja utvecklingen av socialtjänstens stöd till våldsutsatta kvinnor och barn som bevittnar våld. Socialstyrelsen.*

Statens offentliga utredningar (2014) *Ett jämställt samhälle fritt från våld- Utvärdering av regeringens satsningar 2010-2014. Delbetänkande av utredningen som ska föreslå en nationell strategi mot mäns våld mot kvinnor*. SOU 2014:71

Statens offentliga utredningar (2014) *Våld i nära relationer – en folkhälsofråga. Förslag för ett effektivare arbete. Betänkande av nationella samordnaren för våld i nära relationer*. SOU 2014:49

Statskontoret (2014) *Utvärderingen av samordningen av arbetet mot prostitution och människohandel vid Länsstyrelsens i Stockholms län*. Rapport 2014:14

Sveriges Kvinno- och tjejjourers riksförbund SKR (2014) *Bygg bra före. En undersökning av kommunernas förebyggande arbete mot mäns våld mot kvinnor*.

Länsstyrelsens rapportserie

Utkomna rapporter under 2015

1. Hur arbetar vi systematiskt med ett integrationsperspektiv i landsbygdsutveckling?, *avdelningen för landsbygd*
2. Skarvar och fågelskär i Mälaren 2014, *avdelningen för miljö*
3. Miljögifter i sediment i Stockholms skärgård och östra Mälaren, *avdelningen för miljö*
4. Kartläggning av styrkeområden i Stockholmsregionen, *avdelningen för tillväxt*
5. Jämställdhetsintegrering – genomförande av strategi för Stockholms län 2014-2016, *avdelningen för tillväxt*
6. Nationella minoriteter – rapport om tillämpningen av lagen om nationella minoriteter och minoritetsspråk år 2014, *avdelningen för tillväxt*
7. Uppföljning av bostadsbyggandet, *avdelningen för samhällsbyggnad*
8. Fjärde jämställdhetsdelmålet: Mäns våld mot kvinnor ska upphöra – länsstyrelsernas samordning av insatser, *avdelningen för tillväxt*

Länsstyrelsen arbetar för att Stockholmsregionen ska vara attraktiv att leva, studera, arbeta och utveckla företag i.

*Mer information kan du få av Länsstyrelsens
enhet för social utveckling
Telefon: 010-223 10 00*

*Länsstyrelsen rapporter finns på
www.lansstyrelsen.se/stockholm/publikationer
ISBN 978-91-7281-634-3*

*Länsstyrelsen i Stockholms län
Hantverkargatan 29
Box 22067
104 22 Stockholm
Telefon: 010- 223 10 00
www.lansstyrelsen.se/stockholm*